

UDC 930.85 (4—12)

YU ISSN 0350—7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE
DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS
DE LA R.S.F.Y.
INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XV

BELGRADE 1984

<http://www.balkaninstitut.com>

ка у српском уметничком занатству.

Предмети бањске ризнице потврђују наше лично уверење, већ изречено другом приликом, да су током XVI и XVII века у балканским земљама, међу категоријама ликовног и занатско-уметничког стварања, племенити занати — у које се убраја и златарство — у естетским и технолошким квалитетима и оригиналним решењима били изнад монументалног сликарства, иконописа, минијатуре, графике. У уметничком занатству десио се и најдрастичнији прекид с византијском традицијом, на основу чега временско-стиљска одред-

ница „поствизантијски“ у вези са тим стваралаштвом губи свој смисао и значење. Јер оно је необично, стилски синкретистичко, обележено особеностима које немају аналогија. И бањско сребро и злато подржавају нас у уверењу да би програм предавања историје уметности на Филозофско-историјском факултету у Београду требало проширити неосновано потпуно заостављеном историјом уметничких заната који су у прошлости цветали на нашем тлу. Студенти са дипломом историје уметности знају мало или ништа о том цветању.

Верена Хан

О ПРОБЛЕМАТИЦИ СРЕДЊОВЕКОВНОГ СТАКЛА У ЈУГОСЛАВИЈИ: ТРИ ЗНАЧАЈНЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ БАЛКАНОЛОШКОГ ИНСТИТУТА САНУ

Балканолошки институт САНУ је међу својим научним пројектима имао и комплексна истраживања у вези са проблемима коришћења и производње стакла у средњем веку на територији Југославије. Што је ретко, и што треба посебно нагласити, програм је у целини остварен у три значајне публикације које фиксирају наша *досадашња* знања о овој проблематици. Она истовремено иницирају у ком правцу треба усмерити даља истраживања. Битне нове резултате можемо очекивати са систематских археолошких ископавања и будућих подробних хемијских анализа, уз наду да ће се још негде пронаћи и понеки писани документ.

Као прва појавила се публикација „Зборник радова са међународног саветовања одржаног од 22. до 24. априла 1974. године у Београду: *Средњовековно стакло на Балкану (V—XV век)*“. Саветовање је у оквиру свог плана рада организовао Балканолошки институт (САНУ, Балканолошки институт, посебна издања, књ. 3, Београд 1975, 1—247, са цртежима и фотографијама уз чланке).

На брижљиво припремљеном саветовању, бројни научни радници, наши и страни, обухватили су у својим рефератима битна питања, уз коришћење најновијих резултата. Питања у вези са средњовековним стаклом у Југославији сагледавана су у комплексним видовима, од вероватног континуитета са касноантичким стварањем (преко ране Византије), разраде страних утицаја (најдокументованија с Венецијом), до појаве домаће производње (за Дубровник потпуно сигурно). Разрађивани су и облици коришћења стакла: за нажит, у архитектури (прозорско стакло), за свакодневну и културну употребу, у оквирима примењене уметности. При тако свестрано обухваћеној проблематици на једном месту, још јасније се издвајају празни простори. Најтежи и најдалекосежнији по последицама је онај који је везан за истраживања на територији Византије — у Европи и Малој Азији. Осим првокласне студије Гледис Давидсон о стакларској производњи у Коринту, или синтетичких и појединачних обрада извесних луксузних и

уметничких објеката у стаклу (Грабар и Харден), практично се ништа не зна о стварном *садржају* сликарске производње у самом Цариграду, а ни толико о стакларским радионицама у Малој Азији или у Солуну. Међутим, њихова стваралачка активност има изузетан значај за историју стакла на средњовековном Балкану (као што је већ констатовано за средњовековну Русију). Доказ за значај ових утицаја јесу и резултати ископавања у Бугарској, где је постојање стакларских радионица утврђено већ у IX веку (Преслав, Хисар), с несумњивим утицајима рановизантијског и византијског стакла (прозорско стакло, накит од стакла). Судећи по првим резултатима, византијски утицаји су присутни и на стаклу из Великог Трнова.

Налази средњовековног стакла у Југославији су релативно бројни од X века надаље. Појављује се у накиту, архитектури (прозорско стакло), у свакодневној и културној употреби. Мало их је који су тачно датирани, што отежава ионако тешко питање њиховог порекла: шта је увоз и одакле; има ли производње и кад се јавља?

Досад је једино утврђено постојање производње стакла у Дубровнику на основу писаних података из Дубровачког архива. Овом питању су посвећене друге две публикације Балканолошког института. Оне су резултат дугогодишњег рада руководиоца овог пројекта др Верене Хан; прва је *Архивска грађа о стаклу и стакларству у Дубровнику (XIV—XVI век)*, САНУ, Балканолошки институт, Посебна издања, књ. 9, Београд 1979, 7—388, и седам докумената; друга *Три века дубровачког стакларства (XIV—XVI век)*, САНУ, Балканолошки институт, књ. 11, Београд 1981, 1—286, таб. I—XV.

У архивској грађи из Дубровачког архива прикупљен је импозантан број докумената — 715. Документи су коришћени из разних врста архивске грађе, па стога имају и неједнаку вредност: од првокласних уговора с домаћим и страним мајсторима стакларима, о стварању и раду стакларских радионица,

до помена појединачних предмета од стакла у разним пописима; од драгоцених података о набавци силовина за израду стакла, или о истрајном извозу дубровачког стакла (посебно у северну Албанију), до узредног помињања неких мајстора у дневној хроници.

На основу ових и оваквих података, аутор је дао синтетички преглед *Три века дубровачког стакларства*, користећи се великом акрибијом и комплексно све оно што се из њих могло ишчитати. Изузетно је значајан ауторов приступ обради грађе. Нагласак је стављен на три битна питања: припремни радови за производњу стакла; историја дубровачких стакларских радионица; тржишта на које је извожено дубровачко стакло.

За успех оснивања стакларских радионица и обезбеђење њиховог континуираног рада и развоја било је неопходно да се претходно обезбеде сировине, мајстори стаклари и тржиште. Сировине — калцитан песак, кварци и силицијски, кварцни белутак, природна сода и биљни пепео — набављане су у медитеранским земљама, а најчешће на Леванту где је израда стакла имала дугу традицију (Кипар, Бејрут, Триполи и други). За израду стакла најмљени су домаћи и страни мајстори стручњаци, најчешће из Венеције, повремено из Фиренце. Помиње се и извешан број помоћних радника, вероватно оспособљених да обављају одребене послове у радионици. Уз овакав приступ, на конкретном примеру стаклара, неупоредиво је стварнија слика организације занатске производње у средњем веку уопште: финални производи су резултат претходних, више или мање компликованих систематских радова. Затим долазе потребе и захтеви тржишта у одређеним временима — на првом месту домаћег, а затим и страног. Они несумњиво утичу на финалну производњу: златарима је потребно „украсно“ стакло за накит, немарима прозорско стакло; врсте и облике посуда, те функционалног и луксузног намећу потребе и захтеви по-

трошача. А они су условљени њиховом економском моћи.

Из студиозно обрађеног материјала односа између Дубровника и Венеције могу се ишчитати питања осетно ширег значаја. Кад у Дубровнику започиње интензивна изградња камених здања — религијских и профаних — увоз прозорског стакла постаје нееконومیчан. И није случајно да први познати дубровачки стаклар, фра Петар доминиканац (деловао од средине 1418. до 1444). судећи по изворима, израђује само прозорско стакло. Са даљим развојем Дубровника, потребе грађана постају све веће па се дубровачкој радници израђује и тзв. шупље стакло: посуде од стакла за разне намене. Колико су оне ушле у свакодневну употребу добро казује отварање посебних дућана за продају стакла. Истовремено су све чешћи помени извоза стакла не само у најближу околину (западна Херцеговина) него и на подручја Дукље и северне Албаније (преко морских лука и Бојаном до Скадра), повремено у Апулију и Сицилију, те најзад у Босну и Србију. Међутим, оно што је изузетно важно, то је да не престаје трговина и венецијанским стаклом. Постојање домаће производње не прекида овај увоз, само је он свакако имао други значај — несумњиво је био у питању други избор робе (огледала, кристалноско стакло и сл.). Управо ове добро документоване чињенице остају као путоказ за потпуније разумевање развоја заната, особито уметничких, на Балкану у средњем веку и односа између домаће производње и увоза.

Готово непрекидану производњу стакла у Дубровнику, аутор је подробно разradio; то је исцрпна и свеобухватна студија, пример постојећег материјала чију основу чини дубровачка архивска грађа уз коришћење археолошких налаза. Дубровачком стаклу несумњиво припадају све бројнији и све чешћи налази фрагмената стакла у самом Дубровнику, на територији Дубровачке Републике и њеној непосредној околини (мада би у начелу требало рачунати и на изве-

стан број венецијанског стакла које је вековима присутно на дубровачкој територији). Непроцењиви би били налази стакла из дела Дукље, а нарочито из северне Албаније, где је извоз дубровачког стакла потпуно документован. Помоћу ових налаза могли би се са сигурношћу утврдити облици дубровачких стаклених посуда, њихови украси и хемијски састав. Без тих и таквих података биће тешко да се разлуче дубровачко стакло у Апулији и на Сицилији, мада архивски подаци недвосмислено доказују да је тај извоз постојао. А затим и они који нас посебно интересују на територијама Босне и Србије. На жалост, ту су архивски подаци неупоредиво малобројнији и несигурнији, нарочито за ранија времена. Документовани подаци постоје тек за касније доба: од средине XV века надале. Два најстарија документа из раног XVI века, која помињу увоз стакла са Запада у Србију односе се свакако на венецијанске производе, а имају потпуно различит значај. У попису заоставштине златара Блажа из Венеције, који је умро негде у Србији, 1313. године (арх. грађа бр. 5) помиње се и „камење“ од стакла. То је у ствари део материјала, „сировина“ неопходна златару тога времена за израду накита какав се одавно користио у Србији. Податак је веома карактеристичан, али он не потврђује *организован* увоз стакла у ширем смислу. Много је експлицитнији други документ из 1326. године (арх. грађа бр. 11): Матеја, стаклар из Мурана, покушао је да у Дубровнику оснује друштво за организован извоз стакла у Србију. Невоља је била у томе што се Србија (Seauonia из дубровачких аката) у то време простирала до самих граница дубровачке територије, па није јасно да ли је реч о целој Србији раширеној далеко према истоку, или о одређеним њеним деловима који су били ближи дубровачком залеђу.

Кад су у питању источни делови Србије, од Рашке па даље, питање се поставља у сасвим другом виду. Ако оставимо по страни си-

гурно коришћење ситних делова стакла за израду накита, археолошки документовано барем од X века, што је питање за себе јер је те делове могао носити сваки путујући златар као сваки путујући трговац без обзира на то одакле га доноси или набавља (из Византије, са Кипра, из Мале Азије или Бугарске, касније и из Венеције), остаје отворено питање употребе стакла у Србији најпре у архитектури. Наиме, прозорско стакло се јавља у Србији раније, осетно пре постојања не само дубровачке него и венецијанске производње. Очувани прозор из Студенице настао пре 1190. године представља потпуно чврст ослонац. Знамо сигурно за постојање византијског прозорског стакла бар од VI века (Равена); у Цариграду се помиње у IX веку. Најстарији сигурно датиран примерак на тлу Југославије потиче с краја XI века у Вељуци. Уз ове тачке ослонаца треба груписати несигурно датирани делови прозорског стакла из Свете Софије у Охрид, Светог Николе код Куршумлије и око бројних цркава у Солуну. Стање је јасно: употреба прозорског стакла у Србији прихваћена је посредством Византије, али је отворено питање из којих радионица: цариградских, солунских или неких других још неидентификованих.

Ако се вратимо на питање тржишта која су зависила од економског развоја у одређена времена, досадашњи резултати ископавања у Бугарској су веома карактеристични и аналогни примеру развоја и односа Дубровник-Венеција. Са наглим процватом Првог Бугарског Царства настају радионице у Преславу; с наглим развојем Другог Бугарског Царства оне у Великом Трнову? Економски просперитет и интензивна изградња условили су и овде прекид скупог увоза и прелаз на домаћу, практичнију и јефтину производњу. Тим пре што производња стакла није изузетно тежак технолошки процес, особито за тзв. равно стакло. Ако би се у том контексту посматрале прилике у немањихкој Србији, онда би се наметнула претпоставка

о истом процесу. Могло би се поставити питање потпуне зависности од увоза у Немањино време без обзира на његове задужбине и тадашњи значај Србије. Али је тешко претпоставити да је немањихка Србија у XIII и барем нешто после половине XIV века, у свом пуном политичком и економском развоју, могла зависити од увоза. Захтеви тржишта били су огромни ако узмемо у обзир само захтеве везане за бројне цркве, у којима је стакло изобилно коришћено и за прозоре, за неопходна кандила, за поликандилионе и орне чаше, а да оставимо по страни археолошки још неиспитане палате краљева и властеле, те градове у пуном полету. Нагао развој Србије започиње после 1204. године, после пада Цариграда. Ако Сава Немањић доводи из Цариграда немаре и клесаре, ако користи најбоље сликаре у Солуну, ако доводи мајстора за израду најновијег византијског достигнућа: сатова који откуцавају (Студеница), онда је претпоставка о стварању неопходне практичне производње стакла више него вероватна. У прилогу овој хипотези говоре веома значајно и лингвистички подаци, независни ни од венецијанске ни од грчке терминологије. Наиме, Доментијан и Теодосије употребљавају словенски израз *стакленица*. Реч је о прикупљању мира из Немањиног гроба, најпре у Хиландару (1201), затим у Студеници. Кад се описује накит госпође Јеле, кћери кнеза Лазара, помињу се украси од цакла (цаклени). Додајмо одмах да су сви термини везани за стакло у дубровачким документима били, разуме се, венецијански пошто је дубровачка производња стакла била уско повезана с венецијанском. Први, потпуно усамљен словенски термин појављује се у Дубровнику тек у другој половини XVI века: *Вице sclago* (стаклар).

Разуме се, опет аналогно констатованом стању у Дубровнику, да постојање домаће производње не значи и сваки прекид увоза, посебно кад је у питању специјално одабаран материјал. Неће бити

случајно да се изриком помиње увоз огледала у Србију (архив. грађа бр. 42).

Кад је у питању увоз стакла у Србију, ретко је драгоцен податак о испоруци прозорског стакла деспоту Бурђу у Смедерево 1446. године (арх. грађа бр. 127), било да је реч о дубровачком стаклу (што је вероватније) или о венецијанском посредством Дубровчана. Та испорука пада у време једног од највећих грађевинских подухвата у савременој Европи: зидања Смедерева, малог и великог града, а свакако и подграђа. Зидање је до те 1446. трајало непуних двадесет година, уз то прекидано ратом и привременим губитком престонице. Трошене су огромне количине грађевинског материјала свих врста. А Србија је у то време била изгубила не само све јужне области него и највећи део западних. У таквим приликама, стакларске радионице у Србији, уколико су још постојале, свакако нису могле у потпуности снабдети тржиште, а најмање квалитетним стаклом. То најбоље доказује увоз намењен самом деспоту.

Дубровчани су задржали свој повлашћени положај главних трговаца на Балкану и за време Османлија по пропасти српске средњовековне државе. Трговали су и стаклом; у том погледу је заним-

љив документ бр. 357 из 1513. године у коме се, и опет конкретно, подвлачи да се стакло носи у Скадар и Призрен. Могућно је да је и неуобичајен словенски назив за стакло *scIago* везан управо за потпун продор дубровачког стакла на тржишта на којима су словенски називи били вековима у употреби.

Огромна количина стакла великог везира Мехмед-паше Соколовића за његове задужбине у Цариграду могла би можда бити и резултат цењења дубровачких и венецијанских производа на основу његових личних сазнања. Наиме, Соколовић је као дечак одведен у јаничаре после боравка у Милешеву, а Пријепоље је и у то време било једна од главних станица дубровачких каравана који су кретали према Србији и Бугарској.

Брижљиво прикупљена и стручно обрађена питања у вези са стаклом у Југославији, презентирана у три књиге Балканолошког института, значајан су допринос за потпуније познавање економског развоја Дубровника и његовог занатства на првом месту, али и средњовековног занатства код нас. Ту нису само утврђена наша досадашња знања него су отворени и путеви за даља истраживања која морају бити ослоњена на ове резултате.

Мирјана Љубинковић

Андреј Андрејевић, ИСЛАМСКА МОНУМЕНТАЛНА УМЕТНОСТ XVI ВЕКА У ЈУГОСЛАВИЈИ — КУПОЛНЕ ЦАМИЈЕ; издали у сарадњи Филозофски факултет у Београду, Институт за историју уметности, Студија 6, и Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, Посебна издања, књ. 24, Београд 1984. Прилози: четири вакуфнаме из XVI века, 126 стр., 63 цртежа, 63 фотографије.

У науци балканских земаља, у историји њихове културе и уметности, готово до наших дана занемаривани су стварни доприноси исламске, односно турске уметности домаћем стваралаштву. Посебно су биле осетне последице тих

доприноса на уметничке занате и њихов даљи технолошки и стилски развој. На основу подстицаја произишких из богатог орнаменталног фондуа исламске уметности, у уметности домородаца настајали су свежи и необични стилски син-